

Kemâlüddîn Mes'ûd Şirvânî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyeye'si ve İlk Dönem er-Risâletü'l-Vaz'iyeye Şerhleri Bağlamında Delaleti Külli Olan Lafızların Vaz'ı*

Kemâlüdîn Mes'ûd Shirvânî's Şerhu'r-Risâleti'l-Wad'iyeye and the Vaz of the Words with Overview in the Context of the First Period Er-Risâletü'l-Wad'iyeye Commentaries

Zahit Kaplangöz

Arş. Gör. Aksaray Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Arap Dili ve Belagatı Anabilim Dalı
Res. Assist., Aksaray University, Faculty of Islamic Sciences, Department of Arabic Language and Rhetoric

Aksaray, Turkey

zkaplangoz@gmail.com | <https://orcid.org/0000-0003-3789-0951>

Article Type / Makale Tipi

Research Article / Araştırma Makalesi

DOI: 10.33420/marife.1009939

Article Information / Makale Bilgisi

Received / Geliř Tarihi: 14.10.2021

Accepted / Kabul Tarihi: 29.11.2021

Published / Yayın Tarihi: 30.12.2021

Cite as / Atıf: Kaplangöz, Zahit. "Kemâlüddîn Mes'ûd Şirvânî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyeye'si ve İlk Dönem er-Risâletü'l-Vaz'iyeye Şerhleri Bağlamında Delaleti Külli Olan Lafızların Vaz'ı". *Marife* 21/2 (2021): 1175-1196. <https://doi.org/10.33420/marife.1009939>

Plagiarism / İntihal: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via a plagiarism software. / Bu makale, en az iki hakem tarafından incelendi ve intihal içermediği teyit edildi.

Copyright / Telif Hakkı: "This article is an open access article distributed under the terms and conditions of the Creative Commons Attribution-NonCommercial-NoDerivatives 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) International License." / "Bu makale Creative Commons Atıf-GayriTicari-Türetilmez 4.0 (CC BY-NC-ND 4.0) Uluslar arası Lisansı altında lisanslanmıştır."

Ethical Statement / Etik Beyan: * This article produced unpublished doctoral distertation titled "Kemâlüddîn Mes'ûd Şirvânî'nin Şerhu'r-risâleti'l-vaz'iyeye'si ve Mîr Ebu'l-Bekâ b. Abulbâkî'nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme)" / Kemâlüddîn Mes'ûd Şirvânî'nin Şerhu'r-risâleti'l-vaz'iyeye'si ve Mîr Ebu'l-Bekâ b. Abulbâkî'nin Haşiyesi (Tahkik ve İnceleme) adlı yayınlanmamış doktora tezinden üretilmiştir.

Kemâlüddîn Mes'ûd Şîrvânî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'ıyye'si ve İlk Dönem er-Risâletü'l-Vaz'ıyye Şerhleri Bağlamında Delaleti Külli Olan Lafızların Vaz'ı

Özet

Lafız ve anlam arasındaki ilişkiyi farklı bir biçimde gündeme getiren Adudüddin el-İcî'nin (ö. 756/1355) er-Risâletü'l-Vaz'ıyye isimli eseri, beraberinde pek çok tartışmanın ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Söz konusu tartışmaların etkisi günümüze kadar ulaşmaktadır. Hatta bu minvalde ortaya çıkan eserlerin bağımsız bir bilim dalının literatürünü meydana getirecek seviyeye geldiği söylenebilir. İcî öncesi lafız ve anlam arasındaki ilişki daha çok kelimeler veya belagete dair konular altında işlenirken İcî ile birlikte mezkûr ilişkinin bizzat kendisi incelemeye tabi tutulmuştur. Buna göre İcî risalesinde lafızların anlamlarına nasıl vaz' edildiğini açıklamaya çalışmakta bunu yaparken lafızları öncelikle külli ve müşahhas anlamlara delalet etmelerine göre ikili bir taksime tabi tutmaktadır. Delaleti külli olan kısma dâhil olanları ise delalet ettiği anlam türleri olan zat, hades ve her ikisinin birleşmesiyle meydana gelen nispet şeklinde üçlü bir taksim yaptığı görülmektedir. Bu taksimle cins isim, masdar, fiil ve müstak lafızların yapıları hakkında bilgiler vermekte, birbirlerinden ayrıldıkları noktalara temas etmektedir. Delaleti müşahhas olan lafızları ise alem, harf, zamir, ismi işaret ve mevsul olmak üzere dört kısım altında incelemiştir. Özellikle harf, zamir, ismi işaret ve mevsulun vaz'ına dair yaptığı yorumla geleneksel kabule itiraz etmektedir.

İcî'nin mezkûr eseri başta öğrencisi Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413) olmak üzere pek çok kimse tarafından şerh edilmiştir. Kronolojik bir sıralama yapıldığı takdirde Ali Kuşçu (ö. 879/1474), Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî (ö. 888/1483'den sonra), Molla Câmî (ö. 898/1492), ve İsmâüddîn el-İsferâyîni (ö. 945/1538) gibi Şerhu risâleti'l-vaz'ıyye adlı şerhiyle Kemâlüddîn Mes'ûd Şîrvânî'nin (ö. 905/1500) de ilk dönem vaz' risalesi şarihlerinden birisi olduğu görülmektedir.

Şarihler risaleyi pek çok açıdan ele almışlardır. Tartışmaların odak noktasını teşkil eden ve risalenin yazılış amacını oluşturan harf, zamir, ism-i işaret ve mevsullerin yani delaleti müşahhas olan lafızların vaz'ının beyanının yanı sıra risalenin üslubundan kaynaklanan tartışmaların da yoğun olarak şerhlerde ele alındığı görülmektedir. Ayrıca risaledeki lafız taksiminin mahiyeti de şarihlerin üzerinde durduğu diğer önemli problemlerden birisidir. Aslında söz konusu problem şarihin risaleyi hangi şekilde ele alacağını ortaya çıkaran temel bir sorunu barındırır. Buna göre şayet risaledeki taksim, akli taksim olarak kabul edilecek olursa taksimin bütün lafızları kuşatması beklenemez eğer taksim, itibari taksim olarak kabul edilirse bazı lafız türlerinin taksim haricinde kalması göz ardı edilecektir. Dolayısıyla ilk görüşü savunanların zorlama yorumlarda bulunması kaçınılmaz olacaktır. Delaleti külli olan lafızların delalet ettikleri anlam türleri olan zat, hades ve nispetin mahiyeti, üzerinde durulan konulardandır. Bu bağlamda cins ismin zata delalet etmesi ile kastedilenin ne olduğu, aslında cins isme dâhil olan masdarın ondan ayrılması ve ona mukabil bir grubu oluşturması ve İcî'nin böyle bir yola neden başvurduğu cevabı aranan sorular olmuştur. Bunların yanında cins isim ve cins alem arasındaki fark, nispete delalet eden lafızların varlığı, fiil ve müstak lafızların tarifinden kaynaklanan problemler cevabı aranan diğer sorunlar olarak görülmektedir.

Vaz' ilminin kurucu metni olarak da kabul edebileceğimiz er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'yi, tahlil eden ve onun sorularına cevap arayan ilk dönem şerhlerinin mezkûr ilmin teşekkülünde önemli yeri olduğu tartışmasız bir hakikattir. Metni değerlendirirken kullanılan metod ve yaklaşımlar ise bu şarihlerin sonraki nesillere bıraktığı miraslardır. Şîrvânî'nin şerhi de zikredilen şerhler arasında yer aldığı için benzer bir öneme sahiptir ve içerisindeki değerlendirmelerin ortaya çıkarılması gerekmektedir. Bu amaçla makalede delaleti külli olan lafızların vaz'ına dair ortaya çıkan problemlere ışık tutulmuş, Şîrvânî'nin, Şerhu risâleti'l-vaz'ıyye'si ile birlikte ilk dönem şerhlerinde problemlere dair cevaplar aranmıştır. Ayrıca er-Risâletü'l-Vaz'ıyye'nin diğer şerh ve haşiyelerine de yeri geldikçe temas edilmiş, böylece Şîrvânî ve diğer şarihler arasındaki farklı ve benzer yaklaşımlar ortaya çıkarılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Dilbilim, Vaz', Adudüddin el- İcî, Mes'ûd Şîrvânî

Kemâlüddîn Mes'ûd Şirvânî's Şerhu'r-Risâleti'l-Wad'ıyye and The Wad' of The Words With Overview In The Context of The First Period Er-Risâletü'l-Wad'ıyye Commentaries

Summary

The work of Adudüddin al-Îcî (d. 756/1355) er-Risâletü'l-wad'ıyye, which brings the relationship between word and meaning to the agenda in a different way, has led to many discussions. The effects of these discussions reach the present day. It can be said that the works that emerged in this way have reached the level that will constitute the literature of an independent branch of science. While the relationship between phrasing and meaning before Îcî was dealt with mostly under the topics of kalam or rhetoric, the aforementioned relationship itself was examined together with Îcî. According to this, Îcî tries to explain how the meanings of the words are assigned in his epistle, while doing this, his words are divided into two, according to the fact that they signify primarily general and concrete meanings. It is seen that he makes a triple division in the form of proportionality that is formed by the combination of the meaning types he signifies, the person, the hades, and the ones that are included in the part whose signification is universal. This division gives information about the structures of genus nouns, infinitives, verbs, and touches on the points where they differ from each other. On the other hand, he has examined the words that have concrete indications under four parts: universe, letter, pronoun, noun sign, and mawsul. In particular, he objects to the traditional acceptance with his interpretation of letters, pronouns, nouns, signs, and verses. The aforementioned work of Îcî has been annotated by many people, especially his student Seyyid Sharif el-Cürçânî (d. 816/1413). If a chronological order is made, the names would be listed as Ali Kushcu (d. 879/1474), Ebu'l-Kasım es-Samarkandî (d. 888/1483), Molla Câmî (d. 898/1492), and İsmâüddîn el-İsferâyînî and also Kemâlüddîn Mes'ûd Şirvânî (d. 905/1500) with his commentary titled Şerhu risâleti'l-wad'ıyye.

Commentators have dealt with the treatise in various ways. It is seen that the arguments arising from the style of the treatise are intensely discussed in the commentaries, as well as the statement of the meaning of letters, pronouns, demonstrative pronouns, and mawsuls, which are the focus of the discussions and the purpose of writing the treatise. In addition, the nature of the division of words in the treatise is one of the other important problems that the commentators focus on. The problem in question contains a fundamental problem that reveals how the commentator will handle the treatise. It is an indisputable fact that the first period commentaries that analyze er-Risâletü'l-wad'ıyye, which we can accept as the founding text of the science of vaz', and seek answers to his questions, have an important place in the formation of the aforementioned science. The methods and approaches used while evaluating the text are the legacy of these commentators to the next generations. Since Shirvani's commentary is among the mentioned commentaries, it has similar importance and it is necessary to reveal the evaluations in it. For this purpose, in the article, the problems that arise about the meaning of the utterances are shed light on, and answers to the problems are sought in Shirvani's first period commentaries together with Şerhu risâleti'l-wad'ıyye. In addition, other annotations and annotations of er-Risâletü'l-waz'ıyye were also touched upon, so that different and similar approaches between Shirvani and other commentators were tried to be revealed.

Keywords: Arabic Language and Rhetoric, Science Linguistic, Wad', Adudüddin el-Îcî, Mes'ûd Şirvânî

Giriş

İnsanlık tarihi boyunca lafız ve anlam arasındaki ilişki farklı sorularla sorgulanmaktadır. Antik Yunan, Roma ve Hint dönemlerinde dilin kaynağına dair ortaya atılan görüşler bu çerçevede değerlendirilebilir.¹ Benzer bir sorgulama İslam düşüncesi tarihinde de görülmektedir. Ancak ilk dönemlerde lafız ve anlam arasındaki ilişkinin mahiyeti hakkındaki en kritik sorgulama halku'l-Kur'an probleminde ken-

¹ Mustafa Sönmez, "Kelamcılara Göre "Dillerin Kaynağı" Problemi İle İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme", *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2010), 186-188.

dini göstermektedir.² Daha çok kelami endişelerle incelenen problemin daha sonraları İcâzu'l-Kur'an gibi içerisine belagat konularının dâhil olduğu farklı mecralara evrildiği görülmektedir.³ İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'ıyye* adlı eserinden sonra ise artık lafız ve anlam arasındaki ilişkinin bizzat kendisi problemin merkezini oluşturmuştur. Bu durum ise İcî'nin bazı lafızların anlamlarına nasıl yüklendiğine dair yaptığı yorumlarda ortaya çıkmaktadır.

İcî sonrasında vaz'a yönelik çalışmaların iki farklı mecrada yapıldığı görülmektedir. İlki daha çok vaz' kavramı merkezinde lafız anlam ilişkisini tahlil eden eserlerdir. Bu eserler arasında Ali Kuşçu'nun (ö. 879/1474) *Unkûdu'z-zevâhir* ve Molla Lütüfî'nin (ö. 900/1495) *Metâlibü'l-ilâhiyye*'sini örnek verebiliriz. Her iki eser üzerinde de muhtelif çalışmalar mevcuttur. Bu çalışmaların birisinde günümüz dilbilim araştırmalarını *Metâlibü'l-ilâhiyye* ile kıyaslayarak yeni bir vaz' anlayışı ortaya koyma çabası görülmektedir.⁴

İcî sonrası vaz'a yönelik bir diğer çalışma mecrası ise İcî'nin *er-Risâletü'l-vaz'ıyye'sinin* şerh ve haşiyesi yoluyla ortaya konan eserlerdir. Bu eserlerin en meşhurları ilk dönem yazılan şerhlerdir. Başta Seyyid Şerif el-Cürçânî (ö. 816/1413) olmak üzere Ali Kuşçu, Ebu'l-Kâsım es-Semerkandî (ö. 888/1483'den sonra), Molla Câmî (ö. 898/1492), ve İsmâüddîn el-İsferâyînî'nin (ö. 945/1538) şerhleri bunlardandır. Özellikle üzerinde pek çok haşiyenin yazıldığı Semerkandî'nin *Şerh-i sagir* ve İsmâüddîn'in *Şerhu risâleti'l-vaz'ıyye'si* bu alanda oldukça öne çıkmıştır. Yaklaşık aynı dönemde yaşayan Mes'ûd Şirvânî'nin⁵ (ö. 905/1500) eseri de yukarıdaki eserlerle aynı değeri taşımaktadır. Hatta kendisinin İsmâüddîn'in hocası olması vaz' konusu hakkındaki görüşlerini daha önemli hale getirmektedir.⁶

Zikredilen çalışmalar *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*'nin lafızların vaz'larına dair iddialarını tahkik etmektedir. Burada İcî, lafızları delaletlerine göre taksim etmiş, sonrasında her grubu vaz' edilme şekline göre değerlendirmiştir. Sonuç olarak bu çalışmamızda *er-Risâletü'l-vaz'ıyye*'de incelenen delaleti külli olan lafızların vaz'ı, Şirvânî ve ilk dönem şerhler ışığında değerlendirilmeye çalışılacaktır.

² Muhammed Âbid Câbiri, *Arap Aklının Yapısı*, çev. Hasan Hacak vd. (İstanbul: Mana Yayınları, 2020), 85.

³ Câbiri, *Arap Aklının Yapısı*, 140.

⁴ Mehdi Cengiz, "Molla Lütüfî Özelinde Dilbilim- Vaz' İlişkisi", *Marife Dini Araştırmalar Dergisi* (2021).

⁵ Asıl adı "Kemâlüddîn Mes'ûd b. Hüseyin eş-Şirvânî er-Rumi eş-Şirâzî" dir. Günümüz Azerbaycan topraklarındaki Şirvan'da 800/1400'lerin başında doğmuştur. Horasa'nın meşhur alimlerindenidir. Daha çok kelim, mantık ve felsefe alanlarında eserler vermiştir. İlim halkasına Ali Şir Nevâî gibi ünlü düşünürlerin katıldığı olmuştur. 905/1500 de Herat'ta vefat etmiştir. Bk. Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed Handmir, *Tarihu Habibi's-siyer fi ahbari efradi beşer*, thk. zir-i nazar Muhammed Debîr-i Siyâki (Tahran: Kitabhane-i Hayyam, t.y.), 4/343; Rumlu Hasan, *Ahsenü't-tevarih*, çev. Oktay Efendiyev (Kastamonu: Uzanlar Kopyalama Merkezi, 2017), 364.

⁶ Hacı Halife Mustafa b. Abdullah Katib Çelebi, *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*, thk. Mahmûd Abdulkadir Arnâvûtî (İstanbul: Mektebetu İrsika, 2010), 3/331.

1. Delaleti Külli Olan Lafızlar

Delalet için biri mutlak diğeri ise lafızla kayıt altına alınmış iki tanım yapmak mümkündür. Mutlak delalet, bir şeyin bilinmesinin başka bir şeyin bilinmesini gerekli kılması olarak tanımlanmıştır. Buna göre ilk bilinen dâll/gösteren, ikinci bilinen medlul/gösterilen olur.⁷ Tanımdaki mutlakiyet pek çok şeye tekabül etmektedir. Trafikteki kırmızı işaretin “dur” anlamında olması, duyulan bir sesin sahibine işaret etmesi veya kalem lafzı ile yazmak ve çizmek için kullanılan alete işaret edilmesi delaletle örnektir. Lafzi delalet ise lafzın tahayyül edildiliğinde veya söylendiğinde vaz'ını bilen kimse tarafından manasının anlaşılmasıdır.⁸ Delalet ifade edilen tanıma göre üç şekilde gerçekleşmektedir. Lafız vaz' olduğu anlamın ya tamamına ya cüzüne veya lazımına delalet eder. Eğer anlamın tamamına delalet ediyorsa bu tür delaletle mutabakat, cüzüne delalet ediyorsa tezammun, lazımına delalet ediyorsa iltizam denilmektedir. Buna göre “insan” lafzı hayvanı natığa delalet ediyorsa mutabakat, sadece hayvan veya natığa delalet ediyorsa tezammun, ilim öğrenebilme gibi bunların haricinde bir duruma delalet ediyorsa iltizam ile delalet etmektedir.⁹

Şîrvânî külli olanı, “tasavvur edildiğinde birkaç duruma/fert hamledilmesi ve onları kapsaması farz edilebilendir” şeklinde tarif eder.¹⁰ Başka bir tanıma göre ise sadece düşünülmesiyle pek çok ferdi kapsamasının farz edilmesi mümkün olan anlamındadır.¹¹ Her iki tanım göz önünde bulundurulduğunda külli kavramının pek çok fert ile ilişkili olduğu anlaşılmaktadır. Yapılan tanımlarla alakalı birkaç hususa işaret edilmesi gerekmektedir. Mîr Ebu'l-Bekâ (ö. 948/1541), bazılarının külliye “tayin/belirgin olmadan birkaç duruma hamledilmesi ve onları kapsaması farz edilebilendir” şeklinde tanımladıklarını belirtmekte ancak bu tanımın doğru olmadığını söylemektedir. Çünkü cüzilik veya onun mukabili olan küllilik tayin olmak ile alakalı değildir.¹²

İc'ın lafızları medlulüne göre külli-müşahhas ayırımından sonra külli olan-

⁷ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el- Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rifat*, thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvî (Kahire: Daru'l-fazîle, t.y.), 91; Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefî Tehanevi, *Keşşafu İstılahati'l-fünun*, thk. Ali Dahruc – Refik el-Acem (Mektebe Lübnân, 1996), 787.

⁸ Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rifat*, 92.

⁹ Ebû Abdullah Kutbüddin Muhammed b. Muhammed et-Tahtani er- Râzî, *Tahrirü'l-kavâ'idi'l-mantikiyye fi şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*, nşr. Muhsin Bidarfer (Kum: İntişarat-ı Bidar, h. 1384), 82.

¹⁰ Kemaluddin Mesud b. Hüseyin Şîrvani, *Şerhu'l-vaziyye li-Mesud Şîrvani* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4508), 100b.

¹¹ Ebü'l-Kâsım b. Bekir el-Leysi es- Semerkandi, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye (Şerhu'l-Kebir)*, *Ebü'l-Kâsım b. Bekir el-Leysi es-Semerkandi'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*, thk. Akın İşleme (İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018), 95; Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rifat*, 156; Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Arafâ ed- Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî ala şerhi'l-muhakkık Ebî Leys Semerkandi ala er-risâleti'l-vaziyye (el-Mektebetü'l-Ezhariyye li't-turâs, 2009)*, 100.

¹² Mir Ebu'l Beka, *Ebu'l-Bekâ ala'l-Vaziyye li Semerkandi* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade, 455), 31b.

ları da kendi içerisinde zat, hades ve her ikisinin nispeti şeklinde üçlü bir taksime tabi tuttuğu görülmektedir.¹³ Ancak söz konusu taksim yukarıda da ifade edildiği üzere bazı sorunları da beraberinde getirmektedir. Taksimde zat olarak nitelenen cins ismin içerisine dâhil olan masdar lafızları hadese delalet etmelerinden ötürü cins ismin içerisinden çıkarıp ayrı bir grup olarak ortaya konulması zikredilen problemlerden birisini teşkil eder. Bu problemi gidermeye çalışan Cürçânî, risalenin yazarı olan İcî'nin aslında cins ismin alt türlerinden birisini oluşturan masdarları onun dengi haline getirmesini, bu ikisini kullanarak üçüncü kısmın yani zat ve hades arasındaki nispet kısmının inşa edilmesine olanak sağlamasına bağlamaktadır.¹⁴ Şerhinde bu yoruma yer veren Şirvânî, bunun hakkında şayet İcî, Cürçânî gibi düşünmüş olsaydı bu taksimi yaparken "... *delaleti külli olan lafızlar, zat ve hadesi kapsayan cins isim ve bu ikisinin arasındaki nispetidir*" şeklinde ve yukarıdaki problemi de gideren bir tanımla iktifa edebileceğini belirterek Cürçânî'nin yorumuna ihtiyatla yaklaşmaktadır. Mezkûr eleştiri İsmüddîn tarafından da kabul görmekte hatta problemin sadece cins isimden masdarları çıkarmaktan kaynaklanmadığını aynı zamanda müştak lafızların da cins isimden çıkarıldığına işaret etmektedir.¹⁵ Şirvânî'nin eleştirisini tahlil eden Ebu'l-Bekâ şayet yapılan taksim hakiki olsaydı söz konusu itirazın geçerli olacağına ancak buradaki taksimin itibari olması sebebiyle böyle bir itiraza gerek olmadığını ifade eder.¹⁶ Aynı konuda Şirvânî, mevzularına göre müfret lafızların taksimini yaparken zat ve hades kavramlarına lafızların delaletinin mutabakat şeklinde olduğu ama zat ve hadesin nispetiyle meydana gelen üçüncü kısmı oluşturan lafızların bunlara delaletinin mutabakat şekliyle olmadığına dikkat çeker.¹⁷ Aslında son kısımda ele alınan sorun müştak lafızlardan ziyade fiilin mutabakat yoluyla zat ve hadese delalet etmemesinden kaynaklanmaktadır. Çünkü kabul edilen görüşe göre fiiller failine delalet etmezler. Genel olarak üzerinde durduğumuz delaleti külli olan lafızların artık kısımlarını inceleyebiliriz.

1.1. Zata Tekabül Edenler: Cins İsimlerin Vaz'ı

Bu kısımda öncelikle zat kavramının neye tekabül ettiği ortaya konulmaya çalışılacak ardından İcî'nin taksiminde cins isimlere karşılık gelmesinin değerlendirilmesi yapılacaktır. Bunlardan sonra cins alem ve cins isim ile alakalı probleme değinilecektir. Bu minvalde cins ve alem isimlerin mahiyeti genel anlamda ele alınıp bu konu hakkında ortaya atılan görüşler incelenecek yine bu konu ile paralel marifelik-nekrallık kavramlarından ve cins-alem isimler ile bağlantısından bahsedil-

¹³ Ebu'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar el- İcî, "er-Risâletu'l-vaz'iyye", *Mecmûatu'l-vaz'iyye* (İstanbul: Safa ve Enver Matbaası, 1311), 79.

¹⁴ Ebu'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el- Cürçânî, *Şerhu'r-risâleti'l-vaziyye* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıfefeñdi, 2420), 1b.

¹⁵ Ebû İshak İsmüddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşah el- İsfarayani, *İsam ale'l-Vaz'iyye* (İstanbul: yy.), 60.

¹⁶ Mir Ebu'l Beka, *Haşîye ala şerhi Mesud ala risaleti'l-vaz'* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazmabağışlar, 2148), 98a.

¹⁷ Şirvani, *Şerhu'l-vaz'iyye* (Nuruosmaniye, 4508), 100b.

lecektir.

İcî risalesinde külli medlulleri zat, hades ve bu ikisinin birbiriyle olan nispeti olarak üçe ayırmış zata karşılık gelen lafız türünün ise cins isim olduğunu söylemişti. Buna göre karşımıza iki kavram çıkmaktadır ki bunlardan ilki olan zat kavramı ile alakalı pek çok tanım bulunmaktadır. Bunlardan birisini Fahrettin Râzî'nin tefsirinde "Allah'ın zâtı" hakkındaki yorumunda görmek mümkündür:

*"Bir şey hakkında kendisini meydana getiren durumlara bir lafızla delalet edilmek istenirse ve bu şey müzekker ise "انه ذو ذلك الامر" / "bu şey bu duruma sahiptir" (yani bu durum bu şeyi meydana getiren unsurlardan birisidir) denilir. Eğer bu şey müennes ise o zaman "ذو" / "zu" yerine "ذات" / "zat" ifadesi kullanılır. İşte bu zu ve zat lafızları bir şey ile onu meydana getiren arasında bir nispet ve izafet görevi gerçekleştirmektedir. Eğer bu kabul edilirse; bu lafızla bir sıfatın ikinci bir sığata ikincinin bir üçüncüsüne ve böylece sonsuza kadar nispeti imkansız olup en sonunda bir hakikatte son bulmak zorunda olacağından bütün sıfatlar sonunda bir hakikate nispet edilsin... Dolayısıyla (zat) lafzını o hakikate delalet eden lafız olarak kabul ettir."*¹⁸

Bu ifadelerle zat kavramının hakikate delalet ettiği ortaya konulmaya çalışılırken bu anlamın dışında da kullanıldığını söylemek mümkündür. Nitekim Cürçânî "zat" kavramını "kendi başına kaim olan" şeklinde tarif etmektedir.¹⁹ Bu tariflerin yanında "mutlak olarak mahiyet", "hariçte mevcut olan şeylerin mahiyeti", "bir şeyin kendisi", "varlık ve yokluk ile mevsuf olabilen" gibi farklı tariflerin de yapıldığı görülmektedir.²⁰

Cins isim ayrıntılı bir şekilde cins alem ile inceleneceği için şimdilik Zemahşeri'nin (ö. 538/1144) cins isme dair "bir şeye ve ona benzeyen her bir şeye tealluk edendir" tanımına yer vermek istiyoruz.²¹ İbn Yaiş (ö. 643/1245) mezkûr tanımdan hareketle cins ismin mevcut hakikate ve pek çok zata delalet ettiğini ifade eder. Buna göre müfred bir isim pek çok şeye delalet eder ve bununla birlikte bu şeylerin arasında vaki olan tam benzerlerine de delalet eder. Böylece sonraki süreçte benzerlere de isim olur. Örneğin "canlılık" bir olguya tekabül eder. Bununla birlikte insan, hayvan ve bitkilerde de canlılık olgusu mevcut olup birbirine benzemektedir. Dolayısıyla "canlılık" içerisinde insan, hayvan ve bitkileri de kapsayan ortak bir anlam haline gelir ki bu şekilde cins isim olur.²² Bu açıklamalardan cins ismin mahiyet olarak cinse ve bununla birlikte fertlerine delalet ettiğini söylemek

¹⁸ Fahreddin Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn Râzî, *et-Tefsîrül-kebir = Mefatihü'l-gayb* (Beyrut: Dâru İhyâ'it-turâsî'l-Arabî, 1420), 1/114.

¹⁹ Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-Cürçânî, *el-Haşiye ale'l-Mutavvel : Şerhu Telhîsü'l-Miftâhî'l-ulum fî ulumi'l-belaga*, thk. Raşid A'razi (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2007), 257.

²⁰ Mir Ebu'l Beka, *Haşiye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 98b, 98a.

²¹ Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Mufassal fî san'ati'l-i'rab*, thk. Ali Bu Mülhim (Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1993), 23.

²² Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b. Yaiş b. Muhammed İbn Yaiş, *Şerhu'l-Mufassal*, thk. Emil Bedi Yakub (Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-İlmiyye, 2001), 1/91.

mümkündür.

Taksimde yer alan zat ve cins isimler hakkında bilgi verildikten sonra birbirleri ile olan ilişkiye değinebiliriz. Şîrvânî, zat kavramının anlamını meşhur görüşü olan “kendisinde kaim olmak” şeklinde kabul edilirse yapılan taksimin bozulacağını ifade etmektedir.²³ Benzer bir görüşü İsmüddîn de dile getirmekte yukarıda zata tekabül eden anlamları konu bağlamında tahkik ederek en uygununu bulmaya çalışmaktadır. Buna göre taksimde yer alan zat kendisinde kaim olmaz çünkü taksimde cins ismin içerisinde yer alması gereken beyaz, siyah gibi arazlar buraya dâhil olmazlar. Zat ile anlamca bağımsız olanlar da kastedilmemiştir çünkü bu durum sadece zat için geçerli olmayıp aynı zamanda hem hades hem de müştak lafızlar için geçerlidir.²⁴ Bütün bu tahliller taksimde yer alan zatın kabul edilen anlamlarının burada uygun olmadığını göstermektedir. Bu sebepten zatın anlamının tevill edildiği görülmektedir. Nitekim Cürcânî, risalede yer alan ifadeleri “*külli lafızlar ya tek başına hadese, ya tek başına onun gayrısına, ya da her ikisinin birleşmesine delalet eder*”²⁵ şeklinde yorumlamaktadır. Söz konusu yorumda dikkat edilmesi gereken husus zata karşılık “hades olmayan” mefhumunun kullanılmış olmasıdır. Yapılan yorumu değerlendiren Şîrvânî, zata karşılık olarak “hades ve nispet olmayan” demenin taksim göz önüne alındığında daha doğru olduğunu ifade eder. İsmüddîn ise bu ifadenin yerine “hades ve nispetin bulunmadığı zat” ifadesinin daha uygun olduğunu iddia etmektedir.²⁶ Genel olarak incelendiğinde Cürcânî’nin mezkûr ifadesi bazı değişiklikler olmak kaydıyla kabul görmüştür.²⁷ Ancak “*zat, (taksimdeki diğer kısımlarla) mütekabiliyeti gereği anlamca bağımsız ve hades olmayandır*”²⁸ şeklindeki Semerkandî’nin tanımı, eleştirilmiştir. Öyle görülüyor ki Semerkandî anlamca bağımsız olmayan demekle zattan nispeti ayırmayı hedeflemektedir. Ancak anlamca bağımsız olmak müştak lafızlar için geçerli olsa bile fiiller için geçerli bir durum değildir. Dolayısıyla Ebu’l-Bekâ söz konusu tarifi doğru olmadığını ifade etmiştir.²⁹

Risalede tartışılan bir diğer konu da cins isim ve cins alem arasındaki farka dairdir. Risalenin hatime kısmındaki altıncı tenbihte cins alem ve cins isim arasındaki temel farkın cins alemin cevheriyle tayin olunmuş bir anlama vaz’ olması iken cins ismin tayin olunmamış bir anlama vaz’ edildiği daha sonra “el” takısı ile tayin

²³ Şîrvani, *Şerhu’l-vaz’iyye* (Nuruosmaniye, 4508), 100b.

²⁴ İsferyani, *İsmüddîn ale’l-Vaz’iyye*, 38.

²⁵ Cürcânî, *Şerhü’r-risâleti’l-vaziyye* (Atfefe, 2420), 1b, 2a.

²⁶ İsferyani, *İsmüddîn ale’l-Vaz’iyye*, 37.

²⁷ Alaeddin Ali b. Muhammed Ali Kuşçu, *Şerhu risaleti’l-vaziyye li Ali Kûşî* (İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 402), 11b; Ebü’l-Berekat Nureddin Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed Molla Cami, *Şerhu’r-Risâleti’l-Vaziyye, Abdurrahman el-Câmî’nin Şerhu’r-Risâleti’l-Vaz’iyye adlı eserinin edisyon kritiği*, thk. Ayhan Can (Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015), 63; Yusuf Dıcvî, *Hulasatu ilmi’l-vaz* (Kahire: Mektebetü’l-Kahire, 1920), 9.

²⁸ Semerkandî, *Şerhu’l-Kebir*, 96.

²⁹ Mir Ebu’l Beka, *Haşîye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 98b, 98a.

olmasıdır.³⁰ Bu ifadelerle İcî'nin, cins ismin tayin olunmamış bir mahiyete vaz' edilmesini, cins alemin ise belirlenmiş bir mahiyete vaz' olduğu görüşünü kabul ettiği ortaya çıkar. Vaz' risalesindeki ifadelerin şarihler tarafından ele alınışı ise şu şekilde olmuştur.

Semerkandî vaz' risalesinin büyük şerhinde, hem cins ismin hem de cins alemin zihinde mevcut bulunan hakikate vaz' olduğunu ifade eder.³¹ Fakat şahıs alemlerin cevheriyle muayyen bir şahsa vaz' olduğu gibi cins alemler de cevherleriyle muayyen mahiyete vaz' olmuşlardır. Cins alem ve cins isim arasında temel fark da tam olarak buradan kaynaklanmaktadır. Çünkü cins isimler için böyle bir muayyenlik söz konusu olamaz. Semerkandî'nin İcî hakkında söz konusu yaklaşımının benzerini içlerinde Mes'ûd Şîrvânî'nin de bulunduğu ilk dönem vaz' şarihlerinin pek çoğu kabul etmektedir.³²

Bununla birlikte Şîrvânî, cins isim ile cins alem arasındaki fark hakkında diğer şarihlerin temas etmediği bir hususu dile getirmektedir. Cins alem, harfi tarif olmaksızın zatiyla hakikate vaz' olmakta ancak bu vaz' işlemi tayin olma ve bilinme kaydı ile birlikte gerçekleşmektedir. Buna göre tayin olma ve bilinme kaydı cins alemin vaz' olduğu anlamın cüzü değildir. Aslında burada kastedilen tayin olma durumu bilinirliğin sonucunda ulaşılan bir durumdur. Yoksa mutlak olarak tayin sadece cins alemin değil aynı zamanda cins isminde bir parçasıdır. Örneğin "şey" lafzı kapsadığı cüzi anlamlardan hangisine delalet ettiği belli değilken ifade ettiği genel anlamın diğer anlamlardan ("şey" lafzı haricindeki lafızların delalet ettiği anlamlar) ayrılmasıyla kendiliğinden tayin olduğu açıkça görülmektedir. Bu ifadeler ışığında Şîrvânî, tayin olmanın iki şekli olduğunu bunlardan ilkinin lafzın bizzat kendisinden kaynaklanan tayin olması iken diğerinin bilinmenin sonucunda ortaya çıktığını söylemektedir. Peki kendisinde tayin olan cins isme İcî neden "muayyen olmayan bir anlama mevzu olan "esed" lafzına harfi tarif lamı ile tayin anlamı gelir" demiştir. Yani cins isim zaten tayin olmuş ise neden bir daha tayin olunuyor, sorusuna sonradan gelen tayinin lafzın kendisinden kaynaklanan tayin değil de bilinmenin neticesinde ortaya çıkan tayin olduğu söylenerek cevap verilebilir. Ayrıca vaz'ı itibarıyla "Üsâme" gibi cins alemlerin tayin ve bilinme ile kayıtlı olması ve bu ikisinin cins alemin vaz' olduğu anlamın cüzü olmaması durumu aynı zamanda şahıs aleme benzemektedir.³³ Ebu'l-Bekâ, şahıs alemin mevzu olduğu anlamda tayin olmasının cüzüyyet ifade edip etmemesinin tartışmalı bir konu olduğunu belirtmekle birlikte Şîrvânî'nin görüşünü desteklemiş, cins alemin külli olmasının şahıs alemin ise cüzi olmasının durumu değiştirmeyeceğini iddia etmiştir.³⁴

³⁰ İcî, "Risâletü'l-vaz'îyye", 80.

³¹ Semerkandî, *Şerhu'l-Kebir*, 116, 117.

³² Şîrvânî, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 116b, 116a; Ali Kuşçu, *Şerhu risaleti'l-vaz'îyye* (Amcazade Hüseyin, 402), 21b; Molla Camî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, 75.

³³ Şîrvânî, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 116b, 116a.

³⁴ Mir Ebu'l Beka, *Haşiye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 111b.

1.2. Hadese Tekabül Edenler: Masdarların Vaz'ı

Vaz' risalesinde delaleti külli olan lafızların ikincisi masdar olup hadese delalet etmektedir. Görebildiğimiz kadarıyla ilk dönem vaz' literatürünü oluşturan eserler masdarın tanımı ve tanım mihverinde yapılan tartışmaları, İbnü'l-Hâcib'in eseri Kafiye ve onun Radi el-Esterâbâdî (ö. 688/1289'dan sonra) tarafından yapılan şerhi çerçevesinde ele almaktadırlar. Bunun için öncelikle mezkûr eserlerdeki masdar tanımı ve açıklamasına değinmek gerekmektedir. İbnü'l-Hâcib masdarı "*fiilin üzerine cari olan hades isimler*"³⁵ şeklinde tanımlamaktadır. Radi ise mezkûr tanımda yer alan kavramları incelemekte, kavramların değişik itibarları gereği farklılaşan anlamlarından tanıma uygun olanını ortaya koyamaya çalışmaktadır. Bu hususta şunları söylemektedir:

"Hades ile kastedilen başkasıyla var olan (kâim bigayrihi) ki bu ya ضرب/vurma ve مشي/gitme gibi başkasından sadır olan veya طول/uzunluk ve قصر/kısalık gibi sadır olmayan şeklindedir. Cari olmak ise onların literatüründe birkaç durum için kullanılmaktadır. Şöyle denir: "Bu masdar bu fiil üzere caridir" yani fiilin aslı bu masdardır ve ondan türemiştir anlamındadır... "İsmi fail muzari üzerine caridir" denilir. Bu söz ise ismi fail (kalıbı gereği hareke ve sukun dizilimi), muzari fiilin hareke ve sukun dizilimine benzer anlamındadır. "Sıfat bir şey üzere caridir" yani bu şey sıfatın ya mübtedası olarak ya zü hali olarak ya mevsufu veya mevsulu olarak sıfatla beraberdir anlamındadır. Evla olan tanıma müphem lafızların (ismi fail, ismi meful ...) dâhil olmasını engellemek olmalıydı. Şayet (masdarın tanımını) fiilin kendisinden türediği hades isim şeklinde yapmış olsaydı Basralılara göre tanım tam olacaktı... "Fiil üzere caridir" sözü ile âlemiyyet ve kâdiriyet tanımdan çıkarılmıştır..."³⁶

Radi'nin açıklamasında ilk göze çarpan hades kavramının "başkasıyla var olan" şeklinde tanımlanmasıdır. Diğer bir husus ise çeşitli kullanım örneklerini verdiği cari olmak ile kastedilen anlamın masdardan müphem lafızların çıkarılmasının amaçlanmış olmasıdır. Ancak bu amaca ulaşmak için öncelikle fiilin aslının masdar olduğu ve fiillerin masdarlardan türediği görüşünü kabul etmek gerekmektedir. Nitekim Radi, zikredilen görüşü kabul eden Basralıları desteklemiş, fiiller masdarların aslıdır diyen Kûfelileri ise eleştirip bu görüşün zorlama çıkarımlar neticesinde ortaya çıktığını iddia etmiştir.³⁷ Buraya kadar kısaca İbnü'l-Hâcib ve onun masdar tanımını şerh eden Radi üzerinde durduk. Artık bu görüşlerin ilk vaz' literatüründeki izdüşümlerini ortaya koyabiliriz.

Hadesin tanımı olan "başkasıyla var olan" ifadesi Cürçânî, Semerkandî, İsam gibi vaz' risalesi şarihleri tarafından da tercih edildiği görülmektedir.³⁸ Ancak ifa-

³⁵ Ebû Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr İbnü'l-Hacib, "Kâfiye", *Mecmûatu'n-nahv* (İstanbul: Yasin Yayinevi, t.y.), 336.

³⁶ Radıyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan Radi el-Esterabadi, *Şerhü'r-Radi ale'l-Kafiye*, thk. Hüseyin b. Muhammed b. İbrahim el-Hıfzi (Riyad: İdâretü's-seğâfeti ve'n-neşri bi'l-câmiati, 1993), 2/703, 704.

³⁷ Radi el-Esterabadi, *Şerhü'r-Radi ale'l-Kafiye*, 3/400.

³⁸ Cürçânî, şerh, atıfefeñdi2805, 45a; Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 110; Semerkandi, *Şerhu'l-Kebir*, 96; İsferyani, *İsam ale'l-Vaz'iyye*, 41.

denin kapsamına hades olmayan bazı lafızların da dahil olması farklı tevîl ve arayırlara götürmüştür. Semerkandî küçük risalesinde söz konusu problemi ortadan kaldırmak için Farsça'da hadese delalet eden lafzın sonuna dal ve nun harfleri ile te ve nun harflerinin getirilmesini örnek olarak vermiştir. Türkçede de fiillerin sonuna mek, mak ekleri eklenerek ulaşılan masdarların bir benzerini Farsça üzerinden açıklayan Semerkandî, böylece beyaz ve siyah gibi lafızların veya "âlemiyyet" gibi lafızların tanıma dahil olmasının önüne geçmeye çalışmıştır.

Molla Câmî ise vaz' risalesi şerhinde söz konusu hades tanımı yerine farklı bir tanım yapmayı tercih etmiştir. Hadesi, müştak lafızların çekiminde/tasrif asıl olan anlam olarak tanımlayan Molla Câmî böylece hadesin içerisine fiilin de dahil olduğu bütün müştak lafızlarla bağlantısını açık bir şekilde ortaya koymaya çalışmakta ve müştaklıkla alakası olmayan lafızları tanım dışında tutmaya çalışmaktadır.³⁹

Şîrvânî ise yukarıdaki tanımlardan mülhem "hadesi failin gerçekleştirdiğine mensup olan" şeklinde tanımlamıştır.⁴⁰ İsmüddîn ise yukarıdaki tanımların bir benzerini vermektedir. Ayrıca bazılarının İbnü'l-Hâcib'in tanımındaki "hades isimler" ifadesindeki "isimler" lafzıyla "âlemiyyet" gibi masdar olmayanların tanımdan çıkacağı iddiasını tahkik eder. "Âlemiyyet" ve benzeri lafızların terkihi lafızlar olduğu oysa buradaki isim ile kast edilenin müfret isimler olduğu dolayısıyla isim lafzıyla bu tür lafızların tanımdan çıkacağı görüşüne dayanan iddianın doğru olmadığını ifade eden İsmüddîn, tanımda yer alan isim ile hem hakiki hem de hükmi ismin kastedildiğini, tanımın doğru olabilmesi için "fiil üzere caridir" ifadesinin tanımda yer alması gerektiğini söylemektedir.⁴¹ Bu yaklaşım Ebu'l-Bekâ'nın masdar tanım değerlendirmesine bezmektedir.

Yapılan tartışmalar ışığında konunun başında dile getirdiğimiz genel olarak ilk dönem vaz' risalesi şarihlerinin masdar konusunda özellikle tam tanıma ulaşmak için İbnü'l-Hâcib ve onun Radi şerhinden yararlandıklarına dair iddiamızın doğru olduğu söylenebilir. Ayrıca bu hususta Radi'nin "fiil üzere cari olma" ve "başkasıyla var olma" şeklinde iki önemli tanım üzerinden gerçekleşen yorumlarda tam bir birlikteliğin olmadığı görülmektedir. Semerkandî'nin büyük ve küçük risalesinde bir mekana tabi olmanın nasıl farklı yorumlandığından bahsetmiştik. Fiil üzere cari olmak ise Molla Câmî'de diğer yorumlardan oldukça farklı bir biçimde ele alınmıştı. Tarifte yer alan "hades isimler" ifadesinin de İsmüddîn'in belirttiği üzere aynı şekilde zorlama bir yoruma tabi tutulduğu anlaşılmaktadır. Bütün bu zikredilen farklılıklar aslında tam bir masdar tanımına ulaşmak için yapıldığı söylenebilir. Ancak vaz' risalesinde masdarın hadese delalet etmesinden bahsedilip başka herhangi bir kayda bağlanmaması buradaki amacın tam bir masdar tanımına ulaşmaktan ziyade asıl amaç için kullanılan basit bir genelleme olduğu belirtilebilir. Neticede vaz' risalesinde yer alan ve delaleti hades olan masdar lafızlar taksit-

³⁹ Molla Cami, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, 63.

⁴⁰ Şîrvani, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 100a.

⁴¹ İsferyani, *İsmüddîn ale'l-Vaz'îyye*, 40.

minin içerisindeki bütün lafızları kuşatan efradını cami ağyarını mani bir tanım olmasından ziyade risalenin yazılma amacını oluşturan lafızların genel olarak lafız taksiminde neye tekabül ettiği gösterilmek için yapıldığı ifade edilebilir.

1.3. Nispetin Mahiyeti

Delaleti külli olan lafızlardan zata tekabül eden cins isimler ve hadese delalet eden masdarlar hakkında bilgi verdikten sonra nispet üzerinde durabiliriz. Bu kısımda nispetin mahiyeti ile ilgili bilgiler verip hakkındaki ihtilaflı konuları vaz' risalesi bağlamında değerlendireceğiz. Nispetin mahiyeti hakkında fikir sahibi olmak için vaz' risalesinde ele alınış şeklinin gösterilmesi gerekmektedir. İcî, söz konusu risalede lafzın medlulünü külli ve cüzi olarak ikiye ayırdıktan sonra küllileri şu şekilde ifade etmektedir: "*İlki (medlulü külli olanlar) ya zattır (ki ona delalet eden) cins isimdir, ya hadestir (ki ona delalet eden) masdardır, ya da ikisinin arasındaki nispettir...*"⁴² Zikredilen ifade şeklinde yer alan nispetin neye tekabül ettiği vaz' risalesi şarihleri tarafından incelenmiştir. İfadenin zahirinden lafzın ya zata ya hadese ya da sadece nispete delalet ettiği anlaşılmaktadır. Oysa sadece nispete delalet eden bir lafız bulunmamaktadır. Böyle bir sorun karşısında çeşitli yorumlar yapıldığı görülmüştür. Semerkandî küçük risalesinde musannıf İcî'nin nispet diyerek zat ve hadesin birleşik anlamı oluşturmasını kastettiğini ifade eder. Zat ve hades gibi iki farklı anlamın birleşerek bir anlam oluşturması nispetten hali olmadığı için musannıf birleşik anlamı tahsis ederek onu nispet olarak nitelemiştir.⁴³ Semerkandî'nin mezkûr açıklamasının benzerini Molla Câmî, Ali Kuşçu gibi şarihlerin açıklamalarında görmek mümkündür.⁴⁴ Ancak yukarıdaki ifadeden zat ve hades anlamın birleşmesiyle meydana gelen birleşik anlamın yine zat ve hades arasındaki nispetle tahsise uğraması anlaşılmaktadır. Bu ise bir şeyin kendisiyle tahsis edilmesine benzeyen bir duruma benzemektedir. Böyle bir soruna hades ve zatın birleşerek oluşturdukları anlamın lafzın medlulunun tamamı için söz konusu olduğu ancak hades ve zat arasındaki nispetin zikredilen medlulün bir cüzü olduğu söylenerek cevap verilebilir. Dolayısıyla âmm bir anlam has bir anlamla tahsis edilmiştir.⁴⁵

Zat ve hades arasındaki nispet ile zat ve hadesin birleşerek meydana getirdiği anlamın kastedilmesi ile alakalı Desukî (ö. 1230/1815) farklı bir yorum getirmektedir. Zat ve hades arasındaki nispetin, mürekkep anlama sebep olması göz önüne alındığında, sebebin yani nispetin zikredilip sonucun yani mürekkep anlamın düşünülmesi oldukça makul bir durumdur.⁴⁶ İsmüddîn ise yapılan açıklamalarla yetinmemiştir. Şayet burada medlul ile kastedilen mevzu leh ise nispet ile mürekkep anlamın kastedilmesinin bir faydası olamaz. Çünkü sadece zat ve hades

⁴² İcî, "Risâletü'l-vaz'iyye", 79.

⁴³ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 108.

⁴⁴ Molla Camî, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, 64; Ali Kuşçu, *Şerhu risaleti'l-vaziyye* (Amcazade Hüseyin, 402), 12a.

⁴⁵ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 112.

⁴⁶ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 113.

ne fiile ne de müştaklara mevzu lehtir. Fiilin mevzu lehi hades, nispet ve zaman, müştakların mevzu lehi ise zat ve hadesin meydana getirdiği birleşik anlam ve nispettir. Buna göre sadece zat ve hadesin birleşerek meydana getirdiği bir mevzu lehten bahsedilemez. Şayet medlul ile mevzu lehten daha genel bir anlam kastedilmişse yine mürekkep anlam ile nispetin anlaşılmasının bir faydası olmayacaktır. Çünkü zat ve hadesin her ikisi de iltizami olarak nispete delalet etmektedir. Söz konusu problem, zat ve hadesin birleşerek oluşturdukları anlamın, medlulün tamamı olarak değil de bir parçası olarak düşünüldüğü takdirde son bulacaktır. Ancak bu çözüm sadece müştak lafızların delaleti için geçerlidir. Çünkü müştak lafızların delaleti hades ve zatın birleşerek meydana getirdiği anlam ve nispettir. Aynı şekilde nispet ile nispet sahipleri kastedilirse fiil için de sorun bitmiş olacaktır çünkü fiillerin delaletinde hades ve onun faile olan nispeti söz konusudur ki böylece tanımı meydana getiren unsurlar sağlanmış olacaktır.⁴⁷

Sadece zat ve hades arasındaki nispete herhangi bir lafzın delalet etmemesi sorunsalına temas edenler arasında Mes'ûd Şîrvânî'de bulunmaktadır. Değerlendirmesine Cürçânî'nin zat için "hades olmayan" manasının kabulü üzerinde duran Şîrvânî, bu yaklaşıma göre cins isimlerin ve masdarların anlamlarına delaletlerinin mutabakatla gerçekleştiğini ancak fiil ve müştak lafızların, risaledeki ifadeler ve Cürçânî'nin yorumları doğrultusunda, delaletlerinin mutabakatla değil de tezammunla meydana geldiğini ifade etmekte ve söz konusu lafızların delaletleri itibarıyla yeknesaklık bulunmadığını söylemektedir.⁴⁸ Zikredilen eleştiriyi ele alan Ebu'l-Bekâ ise taksimdeki ifadelere müsamaha ile yaklaşılması gerekliliğini belirttikten sonra söz konusu taksimin akli bir taksim olmadığı için Cürçânî'ye böyle bir eleştiri yapmanın gereksiz olduğunu söylemektedir.⁴⁹

Bazı şarihler nispetin mürekkep anlamın sebebi olduğunu ifade etmişlerdir. Nitekim Semerkandî küçük risalesinde "nispet, mürekkep anlamın mevzu leh olmasına sebeptir" derken, Molla Câmî, "nispet, lafzın mürekkep anlama vaz' olmasına sebeptir" demektedir.⁵⁰ Ancak bu ifade akla şu soruyu getirmektedir. Bilindiği üzere sebep sonuçtan önce olması gereken bir durumdur. Fakat burada nispetin varlığı vaz'dan sonraya bırakılmıştır. Çünkü onun meydana gelmesi ancak iki anlamında birleşmesinden sonra gerçekleşir. Ama bu durumda nispetin mürekkep anlamın sebebi olması söz konusu olmamaktadır. Bu soruna şu şekilde cevap vermek mümkündür. İfadelerde yer alan nispetin vaz'a sebep olması sözü ile kastedilen, vaz'ın gerçekleşmesine sebep olan değil de vaz'ın doğru bir şekilde gerçekleşmesini sağlayan anlamında olmasıdır. Çünkü zikredildiği şekliyle nispet vaz'dan önce zaten mevcuttur. Buradaki nispetin mürekkep lafızlarda meydana gelen ve vaz' neticesinde oluşan nispet ile karıştırılmaması gerekmektedir. Haberin müptedaya nispet edilmesi ile oluşan mürekkep lafızlarda zahiren iki farklı lafzın

⁴⁷ İsfarayani, *İsâmüddîn ale'l-Vaz'îyye*, 41, 42.

⁴⁸ Şîrvani, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 101b.

⁴⁹ Mir Ebu'l Beka, *Haşiye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 100b.

⁵⁰ Molla Cami, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, 64.

varlığı söz konusu iken, müştak ve fiiller zahiren tek bir görünüme sahip olan müfret lafızlardır. Mezkûr itiraza başka bir cevap vermek de mümkündür. İfadelerde yer alan nispette, nispetin mülâhazası şeklinde mahzuf bir muzaf takdir edildiğinde sorun ortadan kalkmaktadır. Çünkü nispetin mülâhazası vaz'ın sebebidir.⁵¹

Risalede nispetin ifade edildiği ibare hakkında başka eleştiri ve yorumlar mevcuttur. Örneğin zat ve hades arasındaki nispettir sözü, zat ve hadesin oluşturduğu heyete tekabül ettiği için müellifin ifadeyi zat ve hades arasındaki nispettir şeklinde değil de sadece nispettir şeklinde demesinin daha uygun olduğunun söylenmesi bunlardan bir tanesidir.⁵² Yine müştak lafızların ve fiillerin delalet ettiği nispetin farklı iki nispet olduğu yorumu da bu örneklerdendir. Müştak lafızların delalet ettiği nispet delaletin içindedir. Çünkü hem zat hem de hades müştak lafızların delaletinde bulunur ki her ikisinin de nispeti delaletin içerisinde gerçekleşmektedir. Ancak fiil için aynı durum söz konusu olmaz. Çünkü fiilin delalet ettiği manada zat bulunmamakta zat delalete hariçten dâhil olmaktadır. Dolayısıyla buradaki nispet haricidir.⁵³ Ancak söz konusu yorumda dikkat edilmesi gereken bir husus bulunmaktadır. Hatırlanacağı üzere fiilin delalet ettikleri arasında zaman da bulunmaktadır ki bir yoruma göre zaman, zattan sayılmıştır. Her ne kadar zaman zattan sayılmış olsa da fiilin delaletindeki nispetin gerçekleşmesi için delaletin içerisinde yer almayan failin hariçten dâhil olması gerekmektedir. Bu sebepten ötürü fiillerde zamanın zat olarak kabul edilmesi nispetin hariçten olmasını engellemez.

1.3.1. Zata Yakınlık Nispetiyle: Müştakların Vazı

Dilde müştaklıkla ilgili çeşitli tanımların yapıldığı görülmüştür. *Mahsûl*'de "iki lafız arasında mana ve terkîp uyumunu görüp birisini diğerine dönüştürmektedir"⁵⁴ şeklinde bir tanım mevcuttur. İbnü'l-Hâcib ise müştak lafızları "bir lafızın aslı harflerinin ve anlamının (kendisinin türediği) asıl lafızla aynı/uygun olmasıdır"⁵⁵ sözleriyle tanımlamaktadır. Yukarıdaki müştak tanımlarının yanında başka tanımları da görmek mümkündür. Sigası farklı, terkibi ve anlamı uygun iki lafızdan birini diğerinden çıkarmak bu tariflerdendir.⁵⁶ Tariflerden de anlaşılacağı üzere müştak lafızın iki farklı şekilde ortaya çıkması mümkündür. İlki *Mahsûl*'de yer aldığı üzere iki lafız arasında var olan benzerliğin bilinmesi ve bu benzerlik üzerine bir lafızdan diğerinin türemesi şeklinde gerçekleşmesidir. İkincisi ise İbnü'l-Hâcib'in tarifinde vurgulanan iki lafız arasındaki benzerlik bilgisinden ziyade daha çok genel bir kai-de çerçevesinde bir lafızdan diğerini türetme ameliyesi olarak karşımıza çıkmak-

⁵¹ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 113.

⁵² Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 113.

⁵³ İsferyani, *İsâmüddîn ale'l-Vaz'ıyye*, 62.

⁵⁴ Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn Râzî, *el-Mahsul fi ilmi usulî'l-fıkh*, thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvânî (Beirut: Müessesetü'r-Risâle), 237.

⁵⁵ Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus İbnü'l-Hâcib, "Muhtasarü'l-müntehâ 1", *Şerhu Muhtasarî'l-münteha el-usûlî 1*, ed. Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar İcî (Beirut: Dâru'l-kutubi'l-ilmiyye, 2004), 1/611.

⁵⁶ Cürçânî, *Mu'cemu't-ta'rifat*, 26.

tadır.⁵⁷

Yukarıda geçen tariflerin yanında vaz' literatüründe de özellikle vaz' risalesi bağlamında çeşitli müştak lafız tarifleri yapıldığı görülmektedir. Bunların arasında sıfat ile nitelenen zat veya başkası tarafından gerçekleşen sıfat şeklinde de tanımlar yapılmıştır.⁵⁸ Mezkûr tarife göre örneğin kadir, başkası tarafından gerçekleşen kudret anlamında olmaktadır. Özellikle İcî'nin vaz' risalesinde külli lafız taksiminin doğru bir şekilde gerçekleşmesi için bazı şarihlerce son tanımın müştak lafızların tanımı olarak kabul edildiği görülmektedir. İcî'nin külli lafız taksimi olan zat, hades ve her ikisi arasındaki nispet ifadesinin eleştirildiğini önceden belirtmiştik. Çünkü hades ve zat ile hades arasındaki nispet ile oluşan müştak lafızlar, ilk kısım olan zatın içeresine dâhildir. Bu şekilde bir yaklaşım taksimdeki bölümü oluşturan bir ferdi onun içinden çıkartıp sanki o bölümün muadili farklı bir bölüm yapılmaya çalışıldığı anlamına gelmektedir. Cürcânî buradaki sorunu aşmak için aslında zatın bir ferdi olan hadesin zattan ayrılarak külli lafızların üçüncü kısmını oluşturan zat ve hades arasındaki nispetin ortaya çıkmasını amaçlamıştır. Oysa söz konusu düşünce Şîrvânî ve İsmâüddîn gibi ilk dönem şarihleri tarafından şüpheyle yaklaşıldığı hatta İcî'nin böyle bir kabulü olsa zikredilen ifadenin değişik bir formuyla söz konusu amaca hem de herhangi bir zorlama olmaksızın ulaşılabileceği de belirtmişti.⁵⁹ Şîrvânî'nin getirmiş olduğu eleştiriye Râzî'nin külli isim taksimi üzerinden cevap vermek mümkündür. O, külli isimleri siyah gibi mahiyete ad olanlar ve müştak isimler gibi bir sıfat ile mevsuf olanlar şeklinde ikiye ayırmaktadır. Örneğin "vuran" lafzının anlamı, vurma sıfatına haiz olan herhangi kimse anlamındadır.⁶⁰ Râzî'nin yapmış olduğu taksimde mahiyet ve sıfat ile mevsuf olanlar şeklinde ikili bir taksimin yapıldığı görülmektedir. Doğal olarak zikredilen taksimde zat olan mahiyet ve sıfatla mevsuf olmuş olan müştak isimler birbirinden ayrılmaktadır. Böylece müştak isimlerin zattan ayrıldığı ve ona mukabil bir kısım meydana geldiği görülmektedir. Zat ve müştak lafızları birbirinden ayıran söz konusu itibar şayet müştakların tanımı olarak kabul edilirse İcî'nin taksiminde var olan zorlama da son bulmuş olacaktır.⁶¹

Diğer bir problem ise tanımda yer alan "zat tarafından itibar olunan nispet" ifadesinden kaynaklanmaktadır. Müştak lafızları tanımlayan "zat tarafından itibar olunan nispet" ifadesini hades olmayanın yani zatın, hades ile kayıt altına alınması olarak açıklayan Cürcânî,⁶² sanki zikredilen nispette ilk mülâhaza edilenin zat olduğunu daha sonra ise söz konusu zata hadesin nispet edildiğini ifade etmektedir. Böylece müştak lafızlar hariç isimlerin delaletinin basit, müştakların ise bileşik

⁵⁷ İbnü'l-Hâcib, "Muhtasarü'l-müntehâ", 1/611.

⁵⁸ Desukî, *Haşiyetü'd-Desukî*, 111.

⁵⁹ Şîrvani, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 101b.

⁶⁰ Râzî, *Mahsul*, 308.

⁶¹ İsferyani, *İsmâüddîn ale'l-Vaz'îyye*, 39.

⁶² Cürcânî, *Şerhü'r-risâleti'l-vaz'îyye* (Atıfendi, 2420), 2b.

olması sözü anlaşılır hale gelmektedir.⁶³ Hafnâvî ise müştaklarda nispette önceliğin zat olmasını, müştak lafızları söyleyen kimsenin öncelikli amacının hades olmayıp hadesin nispet edildiği zat hakkında bilgi verme olmasından kaynaklandığını ifade eder.⁶⁴ Her ne kadar Cürçânî, müştak lafızların zat tarafından itibar olunan nispete delalet etmesini bu şekilde açıklasa da söz konusu tarifi kabul edilmediği de görülmektedir. Kutbüddin Râzî “atan/râmî” lafzını, herhangi bir zata mensup olan atma şeklinde açıklamaktadır.⁶⁵ Müştak bir lafız olan “atan” kelimesinin delaletini zata mensup olan atma şeklinde yorumlamak müştak lafzın delaletinin zat değil de hades olduğu intibamı uyandırmaktadır. Söz konusu açıklamayı değerlendiren şarihler ise Râzî'nin ifadesinde anlam genişliği bulunduğu dolayısıyla ifadeyi zahirine göre anlamayıp tevil yapılması gerektiğini belirtirler.⁶⁶ Öyle görülüyor ki Şirvânî şarihlerin açıklamalarını kabul etmemektedir. Nitekim O, nispetin zat tarafından itibar olunmasını eleştirmekte ve böyle bir nispetin bulunmadığını iddia etmektedir.⁶⁷ Muhtemelen nispet ile kast edilen anlamın hadesin zatta sübut etmesi dolayısıyla nispette itibar olunan tarafın zat değil de hades olması kabulüne dayanan eleştiri hakkında Ebu'l-Bekâ buradaki tabirlerin ıstilahterimler olmaktan ziyade aklın müştak lafızları mülhaza etmesinin tasviri şeklinde kabul edilmesi gerektiği dolayısıyla böyle bir eleştirinin gereksiz olduğunu ifade eder.⁶⁸

Bunun yanında müştak lafızların vaz'ına dair başka yorumlar da bulunmaktadır. Şirvânî müşterek lafızların vaz'ının mutlak olarak birden fazla olması gerektiğine karşı çıkmaktadır. Çünkü müştak lafızların da pekâlâ müşterek lafız olabileceğini ve müştak lafızların sadece nevi vaz' ile mevzu olduğunu ifade eder. Nevi vaz' ise sadece bir vaz' ile meydana geldiği için müşterek lafızların mutlak olarak birden fazla vaz' olması gerekliliği yanlış olmaktadır.⁶⁹ Mezkûr eleştiriyi tahlil eden Ebu'l-Bekâ, müştak lafızların iki vaz'a sahip olduğunu birisinin Şirvânî'nin de değindiği gibi heyeti cihetiyle nevi vaz' olduğunu diğer vaz'ının ise maddesi cihetiyle şahsi vaz' olduğunu ifade etmekte ve müştak lafızların vaz'ının sadece neve hasredilmesinin doğru olmadığını belirtmektedir. Ayrıca müştak lafızlarda müştereklik olgusu aslında nevi vaz' ile değil de şahsi vaz' ile alakalı bir durum olduğu için Şirvânî'nin eleştirisini yanlış bulmaktadır.⁷⁰ Müştakların vaz'ına dair en marjinal yorum ise İsmüddîn tarafından yapılmaktadır. O, müştak lafızlarda nevi vaz'ın bulunmadığını iddia etmektedir. Temel argümanı ise fail kalıbının başka fiillere

⁶³ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 114; Semerkandi, *Şerhu'l-Kebir*, 97; Molla Cami, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye*, 64.

⁶⁴ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 114.

⁶⁵ Râzî, *Tahrirü'l-kavâ'id*, 96.

⁶⁶ *Tahkîku "Risâletun fi tahkîki mane'l-harf" li's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürçânî*. Aktaş (Ankara: İsmüddîn Yayınları, 2018), 88; Zâkir Avde el-Hammâdi, *el-Hamâyilu'n-nediyye ala şerhi's-Semerkandi ale'l-Adudiyye fi ilmi'l-vaz'* (Amman: Dâru'n-nuru'l-mubin li'n-neşri ve't-tevzi', 2018), 117; Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 115.

⁶⁷ Şirvani, *Şerhu'l-vaz'iyye* (Nuruosmaniye, 4508), 102b.

⁶⁸ Mir Ebu'l Beka, *Haşiye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 100b.

⁶⁹ Şirvani, *Şerhu'l-vaz'iyye* (Nuruosmaniye, 4508), 99a.

⁷⁰ Mir Ebu'l Beka, *Haşiye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 97b.

hulul etmesi ile “Zeyd” lafzının birden fazla kimse için söylenmesinin benzerliğidir. Yani nasıl ki “Zeyd” lafzı ile birden fazla şahıs kastediliyor ve bu durum “Zeyd” lafzının nevî vaz'ını gündeme getirmiyorsa, fail kalıbının da başka fiillere hulul etmesi yani o sigadaki farklı fiillerin genel adı olması da nevî vaz' ile açıklanmaması gerekir demektir.⁷¹

1.3.2. Hadese Yakınlık Nispetiyle: Fiillerin Vazı

Fiil, İcî öncesinde genel olarak tek başına anlamı olan ve üç zamandan birisine delalet eden lafız şeklinde tarif edilmiştir.⁷² İcî'nin ise vaz' risalesinde kabul edilen genel tarif yerine farklı bir yorumu tercih ettiği görülmektedir. Burada fiil, zat ve hadesin nispetinin hades itibarıyla mülâhaza edilen anlamına delalet eden lafız şeklinde tarifi yapılmıştır.⁷³ Doğal olarak bu farklılık her iki tarifi de tartışılmasına, artı ve eksi yönlerinin ortaya konulmasına sebep olmuştur. Bu kısımda İcî'nin söz konusu tarifi ekseninde ortaya çıkan problemlere temas edilecek ve şarihlerin yaklaşımları değerlendirilecektir.

Dikkat edileceği üzere iki tarifte de birbirinde bulunmayan bazı önemli faktörler vardır. Cumhura göre fiilin temel özelliği tek başına anlamının olması ve üç zamandan birisine delalet etmesidir. İcî'nin tarifinde ise zat ve hadesin nispeti ve bu nispetin hades itibarıyla gerçekleşmesi yer alır. Buna göre cumhurun tarifinde hades ve zat yer almazken, İcî'nin tarifinde tek başına anlamının olması ve üç zamandan birisine delalet etmesi bulunmamaktadır. Özellikle İcî'nin tarifinde zaman ve tek başına anlamının olması kayıtlarının bulunmaması farklı yorumları ortaya çıkarmıştır. Yukarıda bahsedilen durumdan ötürü fiillerin zamana delaleti tartışmalı bir hale dönüşmüştür. Bir grup fiilin delaletinde zaman bulunmadığını savunurken, delaletinde zamanın da yer aldığını iddia edenler onun hades gibi anlamca bağımsız ve nispet gibi anlamca bağımlı olmadığı şeklinde iki farklı görüş öne sürmüşlerdir. Fiilin zamana delaletini kabul edenler İcî'nin tarifinde zamana yer vermemesini, zamanın fiilin delaletinde yer almasının meşhurluğundan kaynaklandığını dolayısıyla İcî'nin tarifte zamana yer vermediğini ifade ederler.⁷⁴ Nitekim risalenin hatime kısmında yer alan beşinci tembihte fiilin hadese ve onun mevzuya nispetine ve nispetin zamanına delalet ettiğine dair bulunan ifade de yukarıdaki görüşü desteklemektedir.⁷⁵

Zamanın fiilin delaletinde bulunmadığını iddia eden bir grubun olduğunu da belirtmiştik. Bu gruba dâhil olan Şîrvânî, fiilin nispetin gerçekleştiği zamana delalet etmediğini söylemekte; ancak nispetin nefsul emirde bir zaman içerisinde gerçek-

⁷¹ İsfarayani, *İsâmüddîn ale'l-Vaz'îyye*, 28.

⁷² Ebü's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b. Esîrüddîn Muhammed b. Muhammed Şeybânî Cezerî İbnü'l-Esir, *el-Bedi' fî ilmi'l-Arabîyye*, thk. Fethi Ahmed Alaeddin (Mekke: Câmîatu Ümmi'l-Kurâ, 1420), 8; İbn Yaiş, Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b.Yaiş el-Esedi, *Şerhu'l-Mufassal 1* (Kahire: İdaretü't-Tibaati'l-Müniriyye, t.y.), 1/22; Râzî, *Mahsul*, 225; İbnü'l-Hacib, “Kâfiye”, 350.

⁷³ İcî, “Risâletü'l-vaz'îyye”, 79.

⁷⁴ Semerkandi, *Şerhu'l-Kebir*, 116.

⁷⁵ İcî, “Risâletü'l-vaz'îyye”, 80.

leşmesinin kaçınılmaz olduğunu açıklamasına eklemektedir.⁷⁶ Mezkûr açıklama fiilin mutlak olarak zamana delalet etmemesi gibi bir durumun söz konusu olamayacağını göstermekte belki fiilin zamana delaletinin vaz'ı gereği değil de iltizami olarak gerçekleşeceğine işaret etmektedir. Abdulhamit Anter ise fiilin medlulünün vaz'ı olarak hades ve zamana delalet edeceğine, ancak fiilin has bir zamana nispetinin vaz'ın amacı olmadığına işaret etmektedir.⁷⁷ Anter ve Şirvânî'nin yorumlarını birleştirmek mümkün gözükmemektedir. Çünkü Şirvânî'nin karşı çıktığı fiilin nispetin gerçekleştiği zamana delaleti ile Anter'in fiilin has bir zamana nispetinin vaz'ın amacı olmaması bağlam açısından birbirine benzemektedir. Özellikle nispetin gerçekleştiği zamanın has bir zaman olarak yorumlanması oldukça tutarlıdır. Diğer bir husus ise iltizamın vaz'a dâhil olup olmaması probleminden kaynaklanmaktadır. Zira önceden de belirtildiği üzere iltizamın vaz'a dâhil olup olmaması tartışmalı bir konudur. İsmüddîn ise İcî'nin tarifinde zamana yer vermemesini özel bir nedene bağlamaktadır. O, İcî'nin mezkûr tanımına göre delaletinde zamanın bulunmadığı *بئس* ve *نعم* gibi lafızları da fiilin tanımına dâhil ettiğini ileri sürer. Nitekim İcî, *el-Fevaidü'l-giyasiyye* adlı eserinde fiilin nispete delalet ettiğini ve bu durumun çoğunlukla hades ve zamanı gerektirdiğini açık bir şekilde ifade etmektedir.⁷⁸ Bu tarife göre fiillerin çoğunluğu nispet ile birlikte hades ve zamana delalet etse de bir kısmı ne zamana ne de hadese delalet edebilir. Nitekim *كان* ve kardeşleri gibi nakıs fiillerin hadese delalet etmediği kabul edilmiştir. Sonuç olarak İsmüddîn, İcî'nin tanımında şöhretinden ötürü zamana yer vermemesi yorumunu kabul etmemekte ve böyle bir yorumun yukarıda bahsedilen incelikleri perdeleyeceğini savunmaktadır.

Fiil ile ilgili vaz' risalesinde işaret edilen bir diğer problem ise önceden işaret ettiğimiz fiilin tanımının ismi fail ve dolayısıyla diğer müştak isimleri kapsayıp kapsamamasıdır. İcî risalede bu soruna beşinci tenbihte işaret etmektedir. Gerçi ifadenin var olan bir sorunu gündeme mi getirdiği yoksa fiil ve müştak lafız arasındaki ince farka sadece işaret etme kabilinden mi olduğu tartışmalıdır. Ayrıca şayet bir problem varsa buna bütün müştak lafızlar mı dâhildir yoksa konu sadece ismi fail ile mi alakalıdır bu da ayrı bir sorunu teşkil etmektedir. İcî'nin söz konusu ifadesi şu şekildedir: "*Fiil ile müştak lafız arasındaki farkı önceden bildin. "Vuran" lafzı fiilin tanımına dâhil olmaz. Çünkü o, hadese, mevzuya olan nispetine ve nispetin zamanına delalet eder.*"⁷⁹ Aslında cümlenin zahirine bakıldığında ortada bir itirazdan ziyade daha çok bir hatırlatma amacı güdüldüğü görülmektedir. Nitekim bunun bir itiraz değil de zaten önceden de var olan ince bir farka işaret ettiğini düşünen Şirvânî ve İsmüddîn gibi şarihler bulunmaktadır. Nitekim İsmüddîn, fiil ile müştak arasındaki farkı bildiren tanımın ya İcî'nin taksimdeki tanımı ya da cumhûrül-ulemânın kabul ettiği meşhur tanım olduğunu söylemektedir.⁸⁰ Buna göre

⁷⁶ Şirvani, *Şerhu'l-vaz'iyye* (Nuruosmaniye, 4508), 115b.

⁷⁷ Abdulhamid Anter, *İlmü'l-vaz* (Kuveyt: Dârü'z-Zahiriyye, 2017), 61.

⁷⁸ Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülğaffar İcî, *el-Fevaidü'l-giyasiyye*, thk. Hüseyin Aşık (Kahire: Dârü'l-Kütübî'l-Mısri, 1991), 159.

⁷⁹ İcî, "Risâletü'l-vaz'iyye", 80.

⁸⁰ İsferyani, *İsmüddîn ale'l-Vaz'iyye*, 74.

İsâmüddîn, cumhurun yapmış olduğu fiil tanımında söz konusu farka işaret edildiğini kabul etmektedir. Şîrvânî ise önceki ulemanın fiilin içerisine müştakları da dâhil ettiği bir tanımının bulunmadığını, şayet İcî'nin sözlerinin itiraz kabilinden olduğu kabul edilirse böyle bir tanımın var olması gerekliliğinden bahsetmiştir. Görüşlerine fiilin meşhur tanımı olan “onun üç zamandan birisine ilişik anlama delalet etmesi” ifadesinin zahiren müştak lafızları kapsadığı izlenimini uyandırır da aynı dikkatle bakıldığı takdirde benzer bir şüphenin İcî'nin fiil üzerine yapmış olduğu yorumda da pekâlâ görülebileceğini belirterek devam etmiştir. Çünkü fiilin tanımının müştakları kapsamı ancak nefsul emir itibari ile olmaktadır ki böyle bir yorumun hiç kimse tarafından yapılmadığını ifade eder.⁸¹ Şîrvânî'nin değerlendirmelerini tahlil eden Ebu'l-Bekâ ise nefsul emirde fiilin müştak lafızları kapsamının sebebinin hiçbir eylemin zamandan bağımsız meydana gelememesine bağlar. Yani fiilin üç zamandan birine ilişik olan bir anlama delalet etmesi, nefsul emirde zamandan hali olmayan ve içerisinde eylemi barındıran bütün lafızları kapsamaktadır. Bu itibarla fiilin tanımına sadece müştak lafızlar değil masdarlar da dâhil olmaktadır. Çünkü masdar, bizzat hadese yani eyleme delalet etmektedir.⁸² Görüleceği üzere Şîrvânî ve onun görüşlerini açıklayan Ebu'l-Bekâ, fiilin tanımının müştakları kapsamının ancak nefsul emir itibarı ile olacağını ve eğer İcî'nin dikkat çekmek istediği problem bu ise kendisinin taksimde veya beşinci tenbihte yapmış olduğu tariflerinde söz konusu problemi çözemeyeceği iddiasında bulunmaktadırlar.

Bu açıklamalardan sonra fiilin tarifi ile ilgili bazı teknik problemleri ve fiilin nispetine dair yorumları gündeme getirebiliriz. Vaz' risalesinde İcî, fiili, zat ve hadesin aralarındaki nispet neticesinde ve hades itibara alınarak meydana gelen, delaleti külli olan lafızlar içerisinde değerlendirmiştir. Mezkûr yaklaşımda kullanılan “fiilin hades itibar alınarak meydana gelmesi” durumu hadesin mensubu ileyh, zatın ise mensub olması şeklinde bir çağrışımı gerektirmektedir. فیضان (nehir vb. su taşması) gibi içerisinde hadesi barındıran bir kısım fiiller ise böyle değildir. Çünkü فیضان gibi lafızlarda asıl olan mensubu ileyh, hades yani taşma olayının kendisi iken mensup olan zat yani nehir vb. suyu olmaktadır. Oysa çoğunluktaki fiillerde mensub olan hades, mensubu ileyh olan ise zattır. Buna göre İcî'nin yapmış olduğu tarif pek çok fiil için geçersiz olmaktadır.⁸³ Söz konusu itiraz pek çok şarih tarafından kabul görmemiştir. İçlerinde Şîrvânî'nin de bulunduğu gruba göre ise fiilin hades itibar alınarak meydana gelmesi, lafzın anlamının mülâhazası esnasında önceliğin hades olması sonrasında herhangi bir zata nispet edilmesi şeklinde yorumlanmaktadır.⁸⁴ Zikredilen yorumun yanında Hafnâvî, fiilde hadesin ön plana çıkmasını, konuşanın amacının öncelikli olarak hades ile alakalı olmasına bağlamakta-

⁸¹ Şîrvani, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 115b, 115a.

⁸² Mir Ebu'l Beka, *Haşiye ala şerhi Mesud* (Yazmabağışlar, 2148), 110b.

⁸³ İsferyani, *İsam ale'l-Vaz'îyye*, 47.

⁸⁴ Şîrvani, *Şerhu'l-vaz'îyye* (Nuruosmaniye, 4508), 102b; Molla Cami, *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'îyye*, 65; Desukî, *Haşiyetü'd-Desükî*, 114.

dır.⁸⁵

Nitekim Şîrvânî benzer bir sorunu gündeme getirmiş ve İcî'nin taksimine göre fiilin delalet ettiği nispetin külli olması gerektiğini, bu durumun ise nispete dâhil olan failin mutlak olmasını gerektirdiğini, ancak musannıfın diğer ifadelerine bakıldığında nispetin mahsus olması yani nispete dâhil olan failin belirli olması gerekliliğini belirtmekte ve aradaki tenakuza işaret etmektedir.⁸⁶ Şîrvânî'nin işaret ettiği failin belirli olmasına dair ifadelerin ise hatime kısmında yer alan dokuzuncu tenbihteki fiilin müteaddit zat içerisinde birisine nispet edilmesinin caiz olduğunu söyleyen sözler olması kuvvetle muhtemeldir.

Sonuç

Delaleti külli olanlar kısmında delalet ve küllî kavramları incelenmiş ve müelliflerimiz Şîrvânî ve ilk dönem vaz' şarihlerinin konu hakkındaki görüşlerine yer verilmiştir. Buna göre delaleti külli olan lafızlar, delalet ettikleri anlamlara göre cins isim, masdar, fiil ve müştak lafızlar olarak taksim edilmiştir. Bu bağlamda aşağıda zikredilen problemlere cevap verilmeye çalışılmıştır.

İcî'nin delaleti külli olan lafız taksiminde zat, hades ve nispete delalet eden lafızlar şeklinde yapmış olduğu taksim teknik açıdan sorunlu görülmüştür. Çünkü hadese tekabül eden masdarlar aynı zamanda cins ismin fertlerinden birisidir. Dolayısıyla İcî'nin mezkûr ifadesinde birisi diğerini kapsayan iki kavram sanki birbirinden farklı olarak değerlendirilmiştir. Cürcânî yapılan taksim aklı olmayıp itibari şekilde yapıldığını ifade ederek sorunu aşmaya çalışmıştır. Her ne kadar zikredilen cevap genel kabul görmüşse de Şîrvânî söz konusu taksim istenildiği takdirde sorunsuz bir şekilde de yapılabileceğini belirtmektedir. Bu durumda İcî'nin mezkur taksimi yaparken başka bir amacının olduğu varsayımında bulunulabilir. Ancak bu amacın ne olduğu hakkında net bir bilgi verilmemektedir. Risalede zikredilen "zat" kavramı ise "hades olmayan" şeklinde tevîl edilmiştir. Söz konusu tevîl bazı yönlerden eleştirilse de genel kabul görmüştür.

Risalede ele alınan lafız türlerinin vaz'ları açısından diğer lafızlarla arasındaki fark ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Bu bağlamda cins isim ve cins alem arasındaki farka işaret edilebilir. Buna göre genel kabul cins ismin tayin edilmemiş bir mahiyete vaz' edilmesiyken, cins alemin tayin edilmiş bir mahiyete vaz' edilmesidir.

İlk dönem vaz' risalesi şarihleri masdarın tanımını daha çok İbnü'l-Hâcib ve Radi el-Esterâbâdî üzerinden değerlendirdikleri anlaşılmıştır. Ancak söz konusu tariften kaynaklanan (masdar olmayan bazı lafızların tarife dahil olması gibi) sorunları çözmek için farklı yollara başvurmuşlardır. Örneğin hadese delalet eden lafızların sonuna Türkçe'deki -mek , -mak ekinin getirilmesine benzer eklerin gelebileceği ifade edilmiştir.

İcî'nin külli tanımının doğru olması için müştak lafızların, "başkası tarafın-

⁸⁵ Desukî, *Haşiyetü'd-Desûkî*, 114.

⁸⁶ Şîrvânî, *Şerhu'l-vaz'iyye* (Nuruosmaniye, 4508), 100a.

dan gerçekleşen sıfat" şeklindeki tanımı tercih edilmiştir. Ayrıca vaz' risalesinde müştak lafızlar için yapılan "zat tarafından itibar olunan" tanımının mahiyeti hakkında bazı görüşlerin ileri sürüldüğü görülmektedir. Ancak bu görüşler arasında doğruya en yakın olanı "bu lafzı kullanan kimsenin amacının yapılan eylemi değil de onu gerçekleştireni vurgulamak olduğu" görüşü söylenebilir.

Vaz' risalesinde fiilin kabul gören genel tarifinin yerine zat ve hades nispetine vurgulanarak yapılan tarifte müştak lafızlar ile fiiler arasındaki temel fark ortaya konulmaya çalışılmıştır. Ancak bu şekildeki bir tarifi özellikle nakis fiilerin vaz'ı hakkında bazı problemler ortaya çıkardığı anlaşılmaktadır. Fiilin vaz'ı ile alakalı başka bir sorun ise onun vaz' tanımının müştak lafızları kapsamasıdır. Söz konusu iddia şarihlerce değerlendirilmiş sonuçta böyle bir iddianın tutarsız olduğu görüşü genel olarak kabul edilmiştir.

Funding / Finansman: This research received no external funding. / Bu araştırma herhangi bir dış fon almamıştır.

Conflicts of Interest / Çıkar Çatışması: The author declare no conflict of interest. / Yazar, herhangi bir çıkar çatışması olmadığını beyan eder.

Kaynakça

- Ali Kuşçu, Alaeddin Ali b. Muhammed. *Şerhu risaleti'l-vaziyye li Ali Kûşî*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade Hüseyin, 402.
- Anter, Abdulhamid. *İlmü'l-vaz*. Kuveyt: Dâru'z-Zahiriyye, 2017.
- Câbiri, Muhammed Âbid. *Arap Akılının Yapısı*. çev. Hasan Hacak vd. İstanbul: Mana Yayınları, 2020.
- Cengiz, Mehdi. "Molla Lütü Özelinde Dilbilim- Vaz' İlişkisi". *Marife* 21/1 (2021):621-646. <https://doi.org/10.33420/marife.894205>
- Cürçani, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-. *Mu'cemu't-ta'rifat*. thk. Muhammed Sıddık el-Minşâvi. Kahire: Daru'l-fazîle, t.y.
- Cürçani, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-. *Şerhu'r-risâleti'l-vaziyye*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Atıfendi, 2420.
- Cürçani, Ebü'l-Hasen Alî b. Muhammed b. Alî es-Seyyid eş-Şerîf el-Hanefî el-. *el-Haşiye ale'l-Mutavvel : Şerhu Telhîsü'l-Miftâhi'l-ulum fi ulumi'l-belaga*. thk. Raşid A'razi. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2007.
- Desukî, Ebû Abdullah Şemseddin Muhammed b. Ahmed b. Arafed-. *Haşiyetü'd-Desûkî ala şerhi'l-muhakkık Ebî Leyis Semerkandi ala er-risâleti'l-vaziyye*. el-Mektebetü'l-Ezhariyye li't-turâs, 2009.
- Dicvi, Yusuf. *Hulasatu ilmi'l-vaz*. Kahire: Mektebetü'l-Kahire, 1920.
- Handmir, Gıyaseddin Handmir b. Hâce Hümamiddin Muhammed b. Hâce Celaliddin Muhammed. *Tarihu Habibi's-siyer fi ahbari efradi beşer*. thk. zir-i nazar Muhammed Debîr-i Siyâki. Tahran: Kitabhane-i Hayyam, t.y.
- İbn Yaiş, Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b.Yaiş el-Esedi. *Şerhu'l-Mufassal 1*. Kahire: İdaretü't-Tıbaati'l-Müniriyye, t.y.
- İbn Yaiş, Ebü'l-Beka Muvaffakuddin Yaiş b. Ali b. Yaiş b. Muhammed. *Şerhu'l-Mufassal*. thk. Emil Bedi Yakub. 6 Cilt. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2001.
- İbnü'l-Esir, Ebü's-Seâdât Mecdüddîn Mübârek b. Esrüddîn Muhammed b. Muhammed Şeybânî Cezerî. *el-Bedi' fi ilmi'l-Arabiyye*. thk. Fethi Ahmed Alaeddin. Mekke: Câmiatu Ümmi'l-Kurâ, 1420.

- İbnü'l-Hâcib, Ebû Amr Cemâlüddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus. "Muhtasarü'l-müntehâ 1". *Şerhu Muhtasari'l-münteha el-usûli 1*. ed. Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar İcî. Beyrut: Dâru'l-kutubi'l-ilmîyye, 2004.
- İbnü'l-Hacib, Ebû Amr Cemaleddin Osman b. Ömer b. Ebî Bekr. "Kâfiye". *Mecmûatu'n-nahv*. İstanbul: Yasin Yayinevi, t.y.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar el-. "er-Risâletu'l-vaz'iyye". *Mecmûatu'l-vaz'iyye*. 79-80. İstanbul: Safa ve Enver Matbaası, 1311.
- İcî, Ebü'l-Fazl Adudüddin Abdurrahman b. Ahmed b. Abdülgaffar. *el-Fevaidü'l-gıyasiyye*. thk. Hüseyin Aşık. Kahire: Dârü'l-Kütübü'l-Mısri, 1991.
- İsferayani, Ebû İshak İsamüddin İbrâhim b. Muhammed b. Arabşah el-. *İsam ale'l-Vaz'iyye*. İstanbul: yy.
- Katib Çelebi, Hacı Halife Mustafa b. Abdullah. *Süllemü'l-vüsûl ilâ tabakâti'l-fuhûl*. thk. Mahmûd Abdulkadir Arnavûtî. İstanbul: Mektebetü İrsâka, 2010.
- Mir Ebu'l Beka. *Ebu'l-Bekâ ala'l-Vaziyye li Semerkandi*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Amcazade, 455.
- Mir Ebu'l Beka. *Haşîye ala şerhi Mesud ala risaleti'l-vaz'*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Yazmabağışlar, 2148.
- Molla Cami, Ebü'l-Berekat Nureddin Abdurrahman b. Ahmed b. Muhammed. *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaziyye: Abdurrahman el-Câmî'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye adlı eserinin edisyon kritiği*. thk. Ayhan Can. Çorum: Hitit Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2015.
- Radi el-Esterabadi, Radiyyüddin Necmeddin Muhammed b. Hasan. *Şerhü'r-Radi ale'l-Kafiye*. thk. Hüseyin b. Muhammed b. İbrahim el-Hifzi. Riyad: İdâretü's-seğâfeti ve'n-neşri bi'l-câmiati, 1993.
- Râzî, Ebû Abdullah Kutbüddin Muhammed b. Muhammed et-Tahtani er-. *Tahrirü'l-kavâ'idi'l-mantikiyye fî şerhi'r-Risâleti's-Şemsiyye*. Kum: İntişarat-ı Bidar, h. 1384.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *el-Mahsul fî ilmi usuli'l-fikh*. thk. Taha Câbir Feyyaz el-Alvâni. Beyrut: Müessesetü'r-Risâle.
- Râzî, Fahreddîn Muhammed b. Ömer b. el-Hüseyn. *et-Tefsirü'l-kebir = Mefatihü'l-gayb*. Beyrut: Dâru ihyâi't-turâsi'l-Arabî, 1420.
- Rumlu Hasan. *Ahsenü't-tevarih*. çev. Oktay Efendiyev. Kastamonu: Uzanlar Kopyalama Merkezi, 2017.
- Semerkandi, Ebü'l-Kâsım b. Bekir el-Leysi es-. *Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye (Şerhu'l-Kebir): Ebü'l-Kâsım b. Bekir el-Leysi es-Semerkandi'nin Şerhu'r-Risâleti'l-Vaz'iyye (Şerhu'l-Kebir) İsimli Eserinin Tahkik ve Değerlendirmesi*. thk. Akın İşleme. İstanbul: Marmara Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2018.
- Sönmez, Mustafa. "Kelimcılara Göre "Dillerin Kaynağı" Problemi İle İlgili Tartışmalara İlişkin Bir Değerlendirme". *KADER Kelam Araştırmaları Dergisi* 8/1 (2010), 183-210.
- Şirvani, Kemaluddin Mesud b. Hüseyin. *Şerhu'l-vaziyye li-Mesud Şirvani*. İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Nuruosmaniye, 4508.
- Tahkiku "Risâletun fî tahkiki mane'l-harf" li's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcâni*. Critical ed. Sahip Aktaş. Ankara: İsam Yayınları, 2018.
- Tehanevi, Muhammed b. A'la b. Ali el-Faruki el-Hanefi. *Keşşafu istilahati'l-fünun*. thk. Ali Dahruc - Refik el-Acem. Mektebeu Lübnân, 1996.
- Zâkir Avde el-Hammâdi. *el-Hamâyilu'n-vediyye ala şerhi's-Semerkandi ale'l-Adudiyye fi ilmi'l-vaz'*. Amman: Dâru'n-nuru'l-mubin li'n-neşri ve't-tevzi', 2018.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Cârullah Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-. *el-Mufassal fî san'ati'l-irab*. thk. Ali Bu Mülhim. Beyrut: Dar ve Mektebetü'l-Hilal, 1993.